

ТОНІЧНІ РОЗМІРИ У ЛЕСІ УКРАЇНКИ

Борис Бунчук Тонічні розміри у Лесі Українки.

Показано, що дольником написані вірші „Зоря поезії”, „Ра-Менеїс”, „Напис на стовні”, „Сон”, „Жалібний марш”, а також віршована казка Дядька Лева з „Лісової пісні”. Віршоване замовляння цього ж персонажа характеризується ритмом тактовика.

Ключові слова: *тонічний вірш, дольник, тактовик, слабо-тоніка, силабіка.*

Борис Бунчук. Тонические размеры у Леси Украинки.

Показано, что дольником написаны стихотворения „Заря поэзии”, „Ра-Менеис”, „Надпись на столбе”, „Сон”, „Жалобный марш”, а также стихотворная сказка Дядька Лева из „Лесовой песни”. Стихотворный приговор этого же персонажа характеризуется ритмом тактовика.

Ключевые слова: *тонический стих, дольник, тактовик, силлабо-тоника, силлабика.*

Borys Bunchuk. Tonic metres in Lesya Ukrainka's poetry.

It is displayed that the poems “Dawn of poetry”, “Ra-Meneyis”, “Inscription on the pillar”, “Dream”, “Plaintive march” and Uncle Leo's poetic tale of on “The Forest Song” are written in the accentual verse. A poetic charm of this character is characterized by the rhythm of the tactic verse.

Key words: *tonic verse, accentual verse, tactic verse, syllabo-tonic, syllabic.*

Тонічні форми Лесі Українки вже були об'єктом розгляду віршознавців. Частково до цієї проблеми звертався російський учений С. Кормілов у дослідженні „Вільний вірш у Лесі Українки” (1979). Говорячи про несилабо-тонічність вільного вірша XIX століття, дослідник показав, що у „верлібрах” поетеси безсумнівні несилабо-тонічні рядки становлять 14,8 % [5]. С. Кормілов подав дані щодо несилабо-тонічності текстів Лесі Українки, які належать або тяжіють до верлібру (7): „У чорну хмару зібралася туга моя...” – 0, „Ave regina!” – 22 %, „Уривки з листа” – 15 %, начерки вірша „Уривки з листа”, які збереглися у чорновому автографі – 18,5 %, три тиради Іфігенії з драматичної сцени „Іфігенія в Тавриді”, взяті як ціле – 6,25 %, „Завжди терновий вінець...” – 11,1 %, „Зоря поезії: Імпровізація” – 30,3 %; та які імітують народний пісенний і говірний вірш (2): „Жалібний марш” – 100 %, казка дядька Лева з „Лісової пісні” – 100 %. Виділені тексти вчений проаналізував також в аспекті розходження середнього силабічного (РСС) та розходження середнього тонічного (РСТ). Порівняння одержаних даних показало, що в цих творах, здебільшого КТС (коефіцієнт тонічної свободи) поступається КСС (коефіцієнт силабічної свободи). Тому С. Кормілов зазначив: „На цій підставі можна припустити, що поетеса, відштовхуючись від рівноскладовості, наближалася до тонічного вірша, або дольника, тобто підготовляла відразу всі основні некласичні форми, які набули прав громадянства в поезії XX ст.” [5, с. 35]. Вчений розглянув у зрізі несилабо-тонічності лише частину поетичних текстів Лесі Українки, які окреслено у назві його праці. До того ж „несилабо-тонічні” форми залишилися нерозшифрованими щодо розміру, адже їх формують не лише дольникові, а й тактовикові та акцентні рядки.

Дольникові форми творів Лесі Українки були предметом аналізу й інших дослідників. Так, у статті „Початки українського верлібру” (1980) [3] ми охарактеризували окремі „несилабо-тонічні” (дольникові) верси у Лесиному перекладі з „Nordsee” Г. Гайне.

Н. Науменко у науковій розвідці „Вільний вірш у творчості Лесі Українки” (2004) стверджує, що „вільний вірш Лесі Українки слід визначити як простішу трискладову зі змінною анакрузою форму з елементами трискладового дольника” (наприклад „Камінь пробила вона*, той камінь, що все переміг”) [8, с. 8].

О. Кудряшова у статті „Поетика легенди Лесі Українки „Ра-Менеїс” (2010) зауважує, що в дактило-хореїчних (тобто дольникових. – Б. Б.) рядках легенди заміна дактилічної стопи на хореїчну найчастіше відбувається на I-й стопі, на III-й, почасти, на II-й та III-й [7, с. 53].

Н. Костенко у праці „Про гекзаметр та інші форми античного вірша в українській поезії XX ст.” (2011) аналізує Лесин переклад третьої і початок четвертої пісні з „Одісеї” щодо дактило-хореїчних (дольникових) рядків і робить такий висновок: „В цілому в I-IV стопах – тільки 6,6 % хореїв з загальної кількості рядків, причому найбільш хореїчна III стопа – та, що з'являється на місці цезури; активно використовуються хореї також у I стопі, менше – в IV і зовсім рідко – в II стопі” [6, с. 190].

У статті „Дольникові форми у поетичній творчості Лесі Українки” (2013) ми показали, що ці Лесині структури постають у вигляді окремих рядків у силабо-тонічних поезіях (часто) і віршів із ритмом дольника (рідко) (2). Дольникові верси у силабо-тонічних творах поетеси бувають: а) випадкові; б) пов’язані з перекладом „вільних ритмів” Г. Гайне; в) наявні у перекладних та оригінальних зразках-імітаціях гекзаметра та його дериватів. Частка таких рядків: від двох процентів у поезії „Весна зимова” до двадцяти одного відсотка у вірші „Ніобея”. Узагальнений відсоток – 8. Здебільшого це верси тринаголосного, чотиринаголосного, п’ятинаголосного, шестинаголосного, семинаголосного дольника (дактило-хорея) з нульовою, рідше – односкладовою анакрузою. Закономірно превалюють шестинаголосні дольникові рядки (5,6 % від усіх версів), у 1,6 % яких наявні дві хореїчні стопи. Усереднені дані щодо розташування у шестинаголосних версах однієї хореїчної стопи такі: на I позиції – 15,6 %, на II позиції – 0 %, на III позиції – 71,5 %, на IV – 7 %.

У п’яти поетичних творах наявний дольниковий ритм. Дк4-6 – такий розмір вірша „Зоря поезії”. Твір „Ра-Менеїс” характеризує ритм Дк6-5, „Надпис на стовпі” – розмір Дк6-3. Поезія „Сон” має розмір Дк4, вірш „Земля! Земля!” – Дк6-5. У цих творах відчутний ритм гекзаметра та його дериватів. Відзначимо тонічну подібність версів названих творів, перевагу неримованих дактилічних рядків зі здебільшого жіночим закінченням.

Нерозглянутими залишилися дольникові форми у силабічних текстах, а також твори з іншими тонічними розмірами, що власне, формує предмет нашого аналізу.

Фольклорною силабічною формою з ритмом дольника вважаємо поезію „Жалібний марш” (1888). Наведемо текст твору та ритмічну схему, складену за відомою методикою [10] з виокремленням, для більшого увиразнення, даних щодо кількості складів (перша колонка) та кількості наголосів (друга колонка):

1	Вмер батько наш!	4	3	0.0.1.0	Дк3
2	Та й покинув нас!	5	2	2.1.0	Х3
3	Ох, і смутний настав час!	7	4	0.2.1.0.0	Тк4
4	Сиротою наша мати зосталась!	11	4	2.1.1.3.0	Х6
5	Звідки ж тебе виглядати?	8	3	0.2.2.1	Д3
6	Чи по степах, чи по лугах шукати?	11	3	3.3.1.1	Я5
7	Чи сокола послати?	8	2	1.4.1	Ак2
8	Батечку ж наш!	4	2	0.2.0	Д2
9	Та вернись до нас!	5	2	2.1.0	Х3
10	Та порадь же ти, батьку, нас,	8	3	2.2.1.0	Дк3
11	Як без тебе в світі жити Україні	12	5	0.1.1.1.3.1	Х6
12	При лихій годині?	6	2	2.1.1	Х3
13	Вирядили ми свого батенька в далеку дорогу,	16	6	0.3.0.1.3.2.1	Акц 6
14	А за його Україна-ненька помолиться Богу.	16	5	2.3.1.2.2.1	Тк5
15	Наш Кобзар в могилі буде тихо спочивати,	14	6	0.1.1.1.1.3.1	Х7
16	Ми ж по ньому будем плакати-ридати!	12	5	0.1.1.1.3.1	Х6
17	Гей! браття милі!	5	3	0.0.1.1	Дк3
18	Батько наш в могилі,	6	3	0.1.1.1	Х3
19	Та на Україні	6	1	4.1	Х3
20	Слава його не загине!	8	3	0.2.2.1	Д3
21	Бо zostались вічні	6	2	2.1.1	Х3
22	Думки ті величні,	6	2	1.2.1	Амф 2
23	Думки його праві	6	3	1.1.0.1	Амф 2
24	На сторожі його слави!	8	2	2.3.1	Х4
25	Слава його, браття,	6	3	0.3.1	Х3
26	Наче те багаття,	6	3	0.1.1.1	Х3
27	Сіятиме ясне,	6	2	1.2.1	Амф

27	Повік не загасне.	6	2	1.2.1	2 Амф
29	Пісня не вмирає,	6	2	0.3.1	2 Х3
30	На весь мир лунає,	6	3	1.0.1.1	2 Амф
31	Щиро та правдиво,	6	2	0.3.1	2 Х3
32	Ворогам на диво!	6	2	2.1.1	Х3
33	Вмер батько наш!	4	3	0.0.1.0	Дк3
34	Та й покинув нас!	5	2	2.1.0	Х3
35	Ох і смутний настав час,	7	4	0.2.1.0.0	Тк4
36	Мов на небі місяць ясний згас!	9	4	2.1.1.1.0	Х5
37	В небі один місяць ясненький,	9	4	0.2.0.2.1	Тк4
38	В світі один батенько рідненький,	10	4	0.2.0.3.1	4 Акц
39	Наш голубонько сивенький.	8	3	0.1.3.1	Х4
40	Жалю ж наш! Туга нас дійма –	8	5	0.1.0.1.1.1	Дк5
41	Кобзаря нема!	5	2	2.1.0	Х3
42	То ж по йому плаче-гужить	8	3	2.1.1.1	Х4
43	Україна-ненька	6	2	2.1.1	Х3
44	Жалібненько! [1, т. 1, с. 221–222].	4	1	2.1	Х2

Загальну характеристику стилю поезії та його генезу подала Л. Гулько: „Твір складено у ключі народних голосінь. Нерівноскладовість віршових рядків, астрофічність (відсутність поділу на строфи), переважання дієслівних рим, застосування сталих епітетів, порівнянь, метафор, фігур свідчать, що молода авторка опанувала різні художні традиції. Адже їх відбито в усній словесності. Це знайшло вияв у кобзарській пісні, епіко-ліричній поемі, які виконували професійні співці-кобзарі та лірники у супроводі гри на бандурі, кобзі, лірі; також у народних думах, породжених подіями визвольної війни (пісні про смерть козака); синкретичній писемності XVII ст., де визначне місце посідають твори Мелетія Смотрицького” [4, с. 15]. Розглянемо структуру поезії детальніше.

Кількість складів у рядках – від 4-х до 16-ти (найчастіше – 6, 8, 5 складів). Спектри наголосів у версах – від 1-го до 6-и. Тридцять один рядок твору вкладається в ритм силабо-тоніки (засвідчено всі метри, крім анапеста), що становить 72,7 % від усіх версів. Закономірно переважають хореїчні рядки (52 %), здебільшого тристоповик (32 %). Саме так реалізується націленість тексту на пісенність, заявлену вже у назві твору. 11,3 % версів мають дольникову будову (з перевагою Дк3). Отже, сума відсотків силабо-тонічних та дольникових версів складає 84 %, що дає змогу кваліфікувати структуру „Жалібного маршу” як різнонаголошений дольник (Дк2-7).

Варто звернути увагу й на таке: поезія астрофічна, але цілком очевидно, складається з трьох частин. I частина – рядки I-й – 16-й, II – 17-й – 32-й, III – 33-й – 44-й.

Перша та друга частина становлять своєрідне обрамлення. Зміст третьої частини – возвеличення Кобзаря. Цікаво, що тричастинність підкреслена й версифікаційно: процент „силабо-тонізації” першої та другої частини – 51, відсоток версів із силабо-тонічним ритмом у другій – 94.

Надзвичайно цікавою є форма казки Дядька Лева з „Лісової пісні”:

1	Якби нам хата тепла	7	3	1.1.1.1	ЯЗ
2	та люди добрі,	5	2	1.1.1	Я2
3	казали б ми казку,	6	2	1.2.1	2 Амф
4	баяли байку	5	2	0.2.1	Д2
5	до самого світу...	6	2	1.2.1	2 Амф
6	За темними борами,	7	2	1.3.1	ЯЗ
7	та за глибокими морями,	9	2	3.3.1	Я4
8	та за високими горами	9	2	3.3.1	Я4
9	то єсть там дивний-предивний край,	9	4	1.1.2.1.0	Дк4
10	де панує Урай.	6	2	2.2.0	Ан2

11	Що в тому краю сонце не сідає,	11	4	1.2.0.3.1	Акц 4
12	місяць не погасає,	7	2	0.4.1	Акц 2
13	а ясні зорі по полю ходять,	10	4	1.1.2.1.1	Дк4
14	таночки водять.	5	2	1.1.1	Я2
15	Отож у найкращої зорі та знайшовся син	14	5	1.2.3.2.1.0	Тк5
16	Білий Палянин.	5	2	0.3.0	Х3
17	На личку білий,	5	2	1.1.1	Я2
18	на вроду милий,	5	2	1.1.1	Я2
19	золотий волос по вітру має,	10	4	2.0.2.1.1	Х5
20	а срібна зброя в рученьках сяє...	10	4	1.1.1.2.1	Дк4

21	От як став Білий Палянин до літ доходжати,	14	6	0.1.0.3.1.2.1	Акц 6
22	став він собі думати-гадати,	10	4	0.2.0.3.1	Акц 4
23	про своє життя розважати:	9	3	2.1.2.1	Дк3
24	„З усіх я, каже, вродою вдався,	10	4	1.1.1.2.1	Дк4
25	а ще ж бо я долі не діждався.	10	3	1.2.3.1	Тк3
26	Порадь мене, Зірнице-мати,	9	4	1.1.1.1.1	Я4
27	де мені пари шукати;	8	3	0.2.2.1	Д3
28	чи межі боярством,	6	2	2.1.1	Х3
29	преславним лицарством,	6	2	1.2.1	Амф 2
30	чи межі князівством,	6	2	2.1.1	Х3
31	чи межі простим поспільством?	8	3	2.1.1.1	Х4
32	Що хіба яка царівна	8	3	2.1.1.1	Х4
33	та була б мені рівна...” (Починає дрімати)	7	2	2.2.1	Ан2
34	От і пішов він до синього моря,	10	3	2.2.2.1	Ан3
35	і розіклав на березі перлове намисто...	14	4	3.1.3.2.1	Тк4

36	...От і розбіглася на морі супротивна хвиля,	15	5	0.2.3.3.1.1	Тк5
37	а з теї хвилі вилетіли коні,	11	4	1.1.1.3.1	Я5
38	як жар, червоні,	5	2	1.1.1	Я2
39	у червону колясу запряжені...	11	3	2.2.2.2	Ан4
40	А на тій колясі... [1, т. 5, с. 229–231].	6	2	2.1.1	Х3

Це – імітація силабічного казково-думового вірша. Версифікаційними фольклорними ознаками тут є нерівноскладовість (кількість складів у версах – від 5-и до 15-и), нерівнонаголошеність (кількість наголосів у рядках – від 2-х до 6-и), оказіональне римування здебільшого жіночих закінчень, переважання дієслівних рим. Проте для 67,5 % рядків характерний силабо-тонічний ритм. 27,5 % версів мають ямбічну будову (найчастіше – 5-стопову), 17,5 % – хорейну з переважанням 4-стоповика. Менше анапестичних (Ан3, Ан2), амфібрахічних (Амф2) та дактилічних (Д2, Д3) рядків. Дольниковими вважаємо 5 рядків (12,5 %), здебільшого чотиринаголосних. Сума відсотків силабо-тонічних та дольникових версів становить 80. Отже, маємо нерівноскладову та різнонаголошену силабічну структуру з ритмом різнонаголошеного дольника.

Схожа будова характерна для імітації форми народного замовляння, що його проголошує Дядько Лев у першій дії драми-феєрії. П. Пономарьов у статті „Фольклорні джерела „Лісової пісні” наводить окремі зразки народних замовлянь проти пропасниці, лексико-семантичні ознаки яких проступають у тексті поетеси [9]. Як відомо, народні замовляння прозові, однак у Лесі Українки вони постають у вигляді віршованої структури:

1	Шіпле-дівице,	5	2	0.2.1	Д2
2	Пропаснице-Трясавице!	8	2	0.4.1	Акц2

3	Йди ти собі на куп'я, на болота,	11	3	1.4.3.0	Я5
4	де люди не ходять, де кури не піють,	12	4	1.2.2.2.1	Амф4
5	де мій глас не заходить.	7	2	2.2.1	Ан 2
6	Тут тобі не ходити,	7	2	0.4.1	Акц2
7	білого тіла не в'ялити,	9	3	0.2.3.1	Тк3
8	жовтої кості не млоїти,	9	3	0.2.3.1	Тк3
9	чорної крові не спивати,	9	3	0.2.3.1	Тк3
10	віку не вкорочати.	7	2	0.4.1	Акц2
11	Ось тобі полинь –	5	2	0.3.0	Х3
12	згинь, маро, згинь! [1, т. 5, с. 228-229].	4	3	0.1.0.0	Х2

(п/сх)

Маємо різноскладову структуру (кількість складів у версах коливається від 4-х до 12-и), однак тонічно упорядкованішу, ніж казка-байка (розкид наголосів у версах – від 2-х до 4-х, щоправда 50 % рядків двонаголошені). Цей астрофічний вірш характеризується несистемним римуванням здебільшого жіночих закінчень та окремими неримованими рядками. 50 % версів мають силабо-тонічний ритм (хорей, ямб, дактиль, амфібрахій, анапест). 25-и відсоткам рядків властива тактовикова будова. Тому й характеризуємо цей фрагмент як силабічний вірш із ритмом дво-чотиринаголосного тактовика (Тк2-4).

Окремі рядки, що за будовою є власне акцентними, фіксуємо у низці творів поетеси, тут окремо не розглядаємо.

Отже, основою віршостилістики поетеси була силабо-тоніка. Саме в її річищі Леся Українка здійснювала доволі сміливі ритмічні експерименти, являючи силабо-тонічні логаети, неврегульовані трискладові конструкції, мікрополіметрію.

Поява тонічних форм у поетеси пов'язана з використанням силабо-тонічних імітацій гекзаметра, пентаметра і їх дериватів та наслідуванням неримованих різноскладових силабічних зразків. В окремих, загалом силабо-тонічних, поезіях з античним ореолом Леся Українка використовує дольникові (частіше), тактовикові (рідше), акцентні (найрідше) рядки.

Лише в нечисленних творах поетеса виходила за межі силабо-тоніки. Дольниковий ритм характерний для віршів „Зоря поезії” (Дк4-6), „Ра-Менеїс” (Дк6-5), „Надпис на стовпі” (Дк6-3), „Сон” (Дк4). Поезія „Жалібний марш”, що імітує народне голосіння, має ритм дво-семинаголосного дольника. Імітацією казково-думового вірша є віршована казка Дядька Лева з „Лісової пісні” (Дк2-6). Тактовиковою будовою (Тк2-4) охарактеризовано замовляння, яке проголошує той же герой у першій дії драми-фєсерії.

Література

1. Українка Леся. Зібр. творів : У 12 т. – К. : Наук. думка, 1975–1979.
2. Бунчук Б. І. Дольникові форми у поетичній творчості Лесі Українки / Б. І. Бунчук // Український дольник : Колективна монографія / [за ред. Н. В. Костенко; упор. О. М. Собачко]. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2013. – С. 310–325.
3. Бунчук Б. І. Початки українського верлібру / Б. І. Бунчук // Рад. літературознавство. – 1980. – № 12. – С. 58–67.
4. Гулько Л. „Жалібний марш” / Лідія Гулько // Літературна Україна. – 2013. – 6 червня. – С. 15.
5. Кормілов С. І. Вільний вірш у Лесі Українки / С. І. Кормілов // Рад. літературознавство. – 1979. – № 9. – С. 29–40.
6. Костенко Н. В. Про гекзаметр та інші форми античного вірша в українській поезії ХХ ст. / Н. В. Костенко // *Słowiańska metryka porównawcza : IX. Heksametr : Antyczne wzorce i strofy w literaturach słowiańskich : Praca zbiorowa pod redakcją Michała Łotmana i Lucylli Pszczółowskiej / Instytut badań literackich Polskiej Akademii Nauk; Stowarzyszenie pro cultura litteraria. — Warszawa : Instytut badań literackich PAN wydawnictwo, 2011. — S. 191–213.*
7. Кудряшова О. Поетика легенди Лесі Українки „Ра-Менеїс” / Оксана Кудряшова // Слово і час : Науковий журнал. – 2010. – № 10. – С. 49–54.
8. Науменко Н. Вільний вірш у творчості Лесі Українки / Наталія Науменко // Дивослово. – 2004. – № 4. – С. 6–8.
9. Пономарьов П. Фольклорні джерела „Лісової пісні” Лесі Українки / П. Пономарьов // Їм промовляти душа моя буде : „Лісова пісня” Лесі Українки та її інтерпретації / П. Пономарьов. – К. : Факт, 2002. – С. 170–198.
10. Скулачева Т. В. Методы определения метра в неклассическом стихе / Т. В. Скулачева // Славянский стих. – М. : Рукописные памятники Древней Руси, 2012. – С. 123–140.